

Müslüman Zihnin İnşasında Kelam İlminin Önemi ve Yeri

Ahmet AKBULUT*

Özet: On beş asırlık geçmişimize baktığımızda, yaşadığımız sorunların din, siyaset ve ilim olmak üzere üç temel alanda yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu üç alanın birbirinden ayrı olması gerektiği kesindir. Fakat alanlar arası ilişkilerin nasıl olması gerektiği ise dün olduğu gibi bugün de cevabını arayan önemli bir sorudur. Bu çalışmada, sözü edilen alanların temel nitelikleri ayrı ayrı ele alınarak aralarındaki ilişki değerlendirilmektedir. Makale, ilim ve din alanındaki problemleri aşmamızın ancak Kelam ilminin yöntemlerini kullanmakla mümkün olduğu tezi üzerinde durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Siyaset, İlim, Kelam, Felsefe, Psikoloji

Abstract: When we look at our past fifteen centuries, we see that the current problems are concentrated in three main areas; religion, politics and science. The answer, to the question of how should be the relationship between these three main areas that are normally independent from one another, is as important today as it was yesterday. In this study, the relationship between the mentioned areas is assessed by considering their basic characteristics separately. This article lays stress on the thesis that use of Kalam method may be the only way to overcome problems in the fields of science and religion.

Key Words: Religion, Politics, Science, Kalam, Philosophy, Psychology

* Prof.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Giriş

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de "Doğruyu yanlışla karıştırmayın. Bile bile doğruyu gizlemeyin."¹ buyurmaktadır. Bu uyarıdan anlıyoruz ki, doğru ile yanlışın karışımı, bu toplamı doğru yapmamakla birlikte doğruyu da doğru olmaktan çıkarmaktadır.

Yine Yüce Allah, doğruyu gizleyenler konusunda şöyle buyurmaktadır: "Kur'an'da insanlar için gerekli açıklamalarımızdan sonra, ondaki açık delilleri ve hidayet yolunu gizleyenlerin üzerine, hem Allah'ın laneti, hem meleklerin laneti hem de tüm insanların laneti olsun."²

Söz konusu ayetlerden, inanç ve duygularla değil, akıl ve bilgiyle hareket edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Müslüman olarak geldiğimiz aşamadan memnun olmadığımızı göre, geçmiş mirasımızı sorgulamamız ve nerelerde yanlış yaptığımızı tespit etmemiz şarttır.³ Bu tutum, geçmişi değiştirmek için değil, geleceği sağlam temeller üzerine kurmak için gerekmektedir. Âlemden rastlantılara yer yoktur.⁴ Zaten Tevhid'in olduğu yerde tesadüf düşünülemez.

15 yüzyıllık Müslüman geçmişimize ufuk turu yaptığımızda sorunlarımızın üç temel alanda yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu üç alan insanın varoluşsal yapısı ile yakından ilgilidir. Bu alanlar şunlardır:

- 1- Dinî Alan
- 2- Siyasî Alan
- 3- İlmî Alan

Bu alanlar birbirinden bağımsız olmak zorundadır. Bu üç alandan her birinin bir diğerini etkilemesi ve yönlendirmesi doğaldır. Ancak birinin diğer ikisini kendi egemenliğine geçirmesi de doğru değildir. Bu üçlü arasındaki ilişki nasıl biçimlenmiştir? Bu sorunun cevabı dün olduğu gibi bugün de çok önemini korumaktadır.

Bunun için, öncelikle bu alanların temel niteliklerini ayrı ayrı ele alacağız. Sonrasında ise tarihi seyir içerisinde bu alanlar birbirlerini doğal bir şekilde mi etkiledi yoksa biri diğer ikisini egemenliği altına mı aldı, bunun değerlendirmesini yapacağız.

¹ Bakara, 42; Krş., Bakara, 146; Al-i İmran, 71.

² Bakara, 159; Anlam Bakara, 161 ile birlikte.

³ Kehf, 84. Krş., İsfahanî, *Müfredat*, s. 685

⁴ En'am, 38 ve 59. Krş., Nahl, 89; Yunus, 61; Hac, 70; Neml, 75; Sebe, 3; Mülk, 3.

1. Yaratan-Yaratılan İlişkisi: Dinî Alan

Din, kelime olarak itaat etmek, boyun eğmek⁵ anlamlarına gelmektedir. Kavram olarak ise akli olanları, elçinin getirdiğini kabule çağırın ilahi mesajların toplamıdır.⁶

Dinin konusu gerçek kişi olan bireydir. Din, bireyin egemenliğini bizzat kendisinin kullanmasını öngörür. Bu dinin adı, İslam dinidir.⁷ Hak dindir.⁸ Allah'ın dinidir.⁹ Doğrusu insanın egemen olduğu ilkesi, hem dinin hem de siyasetin temelidir. Çünkü siyasî anlamda insanın egemen olması, onun sorumlu olmasının sonucudur. Zira insan egemen değilse sorumlu da değildir. Yüce Allah, bu egemenliği tek tek her bireye vermiştir. Din dilinde bu bireye "mükellef" denir.

Yüce Allah, insanların egemen olduklarını bildirmekte¹⁰ ve yeryüzünün insanın kullanımına verildiğini¹¹ hatırlatmaktadır. İnsan birey olarak, Allah'ın iradesini yeryüzünde gerçekleştirmekten değil, kendi iradesi ile ahlakî varlığını geliştirmekten ve gerçekleştirmekten sorumludur. Demek ki insan, Yüce Allah tarafından yeryüzünde görevlendirilen bir varlıktır.¹² Bu nedenle insan, Allah adına değil kendi adına hareket eder. Yüce Allah, hiçbir kula, Allah adına hareket etme yetkisi vermemiştir.¹³

İnsan, aklının ve iradesinin aradığı şeyi dinde bulur. Din ne insandan yaratılışındaki kuvvetlerden herhangi birini iptal etmesini istemiş ne de "bir iş için yaratılmış olan bir kuvvetini o işi yapamayacak hale getirmesini talep etmiştir."¹⁴ Yani İslam Dini, insanı olduğu gibi kabul etmektedir.¹⁵

⁵ İsfehani, *Müfredat*, s. 565–566.

⁶ Cürçânî, *Ta'rifat*, s. 105.

⁷ Al-i İmran, 19 ve 85. Maide, 3.

⁸ Nisa, 125; Tevbe, 29 ve 33; Fetih, 28; Saf, 9; Krş., Rum, 30 ve 42.

⁹ Al-i İmran, 83; Nasr, 2; Krş., Hucurat, 16.

¹⁰ En'am, 165.

¹¹ Casiye, 13; İbrahim, 33; Hacc, 36.

¹² Bakara, 30–36; Krş., A'raf, 172.

¹³ En'an, 66, 107; Yunus, 108; İsrâ, 54; Şura, 6; Zümer, 41; Krş., Nisa, 81, 132, 171; Al-i İmran, 172; En'am, 102; Hud, 12; İsrâ, 65; Ahzab, 3, 48; Zümer, 62; Müzzemmil, 9.

¹⁴ Tancî, "İslam Mezhepleri Hakkında Düşünceler", s. 29.

¹⁵ Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s. 444.

Dinin mesajlarının muhatabı da doğrudan doğruya gerçek kişiler yani bireylerdir.¹⁶ Bu nedenle din bireyde başlar ve bireyde biter. Bu tespit üç temele dayanır:

- 1- Dinin temeli olan iman öznel¹⁷ ve bireyseldir.
- 2- Dini sorumluluk bireyseldir.¹⁸
- 3- Maşherde her bir birey kendi hesabını verecektir.¹⁹

Bu nedenle din bireyi yani özneyi eğitir ve düzeltir. Görülüyor ki din egemen bireye rehberlik eder, yol gösterir, öneride bulunur ve yardım eder. Dinin doğasında zorlama yoktur.²⁰ Din, her bireyin din ile ilgili kanaatini kendisinin oluşturmasını öngörür. Çünkü her birey Tanrı'ya giden yolun yolcusudur. Her birey kendisi olmak durumundadır. Zaten İslam'ın tevhid akidesi de Mü'min ile Rabbi arasında aracı ve şefaatçilere yer bırakmaz.²¹ Yani her ferдин **özel vicdanı olmasını** önerir. Zira insanı sürü olmaktan kurtaran da bu özel vicdandır. Allah ile birey arasındaki ilişki, parça-bütün ilişkisi değil, yaratan-yaratılan ilişkisidir. Yani, Tanrı-insan ilişkisi dikey bir ilişkidir. Bu doğrultuda Allah-insan ilişkisinin üç aşaması olduğu görülmektedir:

- 1- **Proje Aşaması (Misak aşaması):** Yüce Allah'ın her şeyin vekili olarak insanı yaratmaya karar verme aşamasıdır.²²
- 2- **Eylem Aşaması:** Yüce Allah'ın insanı akıllı, özgür ve sorumlu bir varlık olarak yaratmasıdır.²³
- 3- **Rehberlik Aşaması:** Yüce Allah'ın elçi ve kitap göndererek yardımda bulunmasıdır.²⁴

Birinci ve ikinci aşama ile merak duygumuz gereği, üçüncü aşama ile mükellefiyetimiz gereği ilgilenmekteyiz.

¹⁶ Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s. 442

¹⁷ Al-i İmran, 173; Enfal, 2; Tevbe, 124; Ahzab, 22; Fetih, 4; Müddessir, 31.

¹⁸ En'am, 164; İsrâ, 15; Zümer, 7; Necm, 38; Fâtır, 18.

¹⁹ Meryem, 94-95.

²⁰ Bakara, 256. Orijinal bir yorum için bkz., Yazır, *Hak Dini*, 2/860; Krş., 2/860-861.

²¹ Tancî, *Kelam İlmi*, 230.

²² A'raf, 172; Ra'd, 20; Ahzab, 72; Zümer, 62.

²³ Bakara, 30-36; Rum, 30.

²⁴ Maide, 20; Bakara, 64; Nisa, 83; Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, s. 14.

M.S. 610 yılının Ramazan ayında, Yüce Allah'ın, Hz. Muhammed'i elçi olarak görevlendirerek insanlığın tarihine yeni bir müdahalede bulunması, Allah-insan ilişkisinin aşamalarından biri olan eylem aşamasının son örneğidir. Kelam ilmi açısından bu olay, tarihi başlatan olaydır. Söz konusu olay sahip olduğu nitelikleri de bizzat kendi içinde barındırmaktadır.

Yüce Allah, bu tarihte tüm insanlığa rehberlik edecek sözlü mesajlarını elçisi aracılığı ile insanlara iletmeye başladı. Bu süreç 23 yıl sürdü. Parça parça gelen Kur'an sureleri tamamlandı. Bizzat Hz. Peygamber'in gözetim ve denetiminde "Mushaf" haline getirildi.²⁵ Çünkü bu, peygamberin tebliğ görevinin bir parçasıdır. Daha sonra bu orijinal nüsha, yazım komisyonları aracılığıyla çoğaltıldı. Yüce Allah'ın mesajlarının olduğu gibi insanlığa ulaştırılması sağlandı. Bugün elimizdeki Kur'an, Yüce Allah'ın gönderdiği mesajların toplamıdır. Onda artma ve eksilme söz konusu değildir. Elimizde Kuran'dan daha sağlam bir belge de bulunmamaktadır.²⁶

Mekke Dönemi

Hz. Peygamber, önce yakınlarından başlayarak²⁷ Mekkelileri İslam dinini kabule davet etti. Bu çağrının siyasî bir iddiası da yoktu. Bu çağrıya karşı çıkanlar ise, Hz. Muhammed'in siyasî bir amacının olduğu kanaatini taşıyorlardı. Bu nedenle Kureyş'in ileri gelenlerinin bir kısmı, bu çağrıyı ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başladılar. Hz. Peygambere çağrısından vazgeçmesi için, cazip siyasî ve ekonomik tekliflerde bulundular. Hz. Muhammed onların tüm tekliflerini reddetti.²⁸ Doğrusu bu çağrı siyasî değildi ama Kureyş'in ileri gelenleri söz konusu çağrının siyasî sonuçlarının olacağını gördüler. Her egemen siyasî düzen gibi Hz. Muhammed ve onun çağrısını benimseyenlere karşı sindirme, bezdirme ve tecrit gibi yöntemlere başvurdular. Bu durum Hz. Peygamberi, elçilik görevini daha rahat yerine getirebileceği bir yer aramaya sevk etti. Bu amaçla Tai'e gitti.²⁹ Mekke'ye gelen Medinelilerle gizlice görüştü.³⁰ Görüşmeler sonucunda Medinelilerin davetini kabul ederek Medine'ye hicret etmeye karar verdi.³¹

²⁵ Tanci, "Mezhepler Tarihi", s. 99

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/227.

²⁷ Şu'arâ, 214-215; Hicr, 94; Bkz., İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/199-200.

²⁸ İbn Hişam, *Sîret*, 1/240-263; Taberi, *Tarih*, 2/218-220; İbn Hanbel, *Müsned*, 1/362.

²⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/212.

³⁰ İbn İshak, *Sîret*, 2/84.

³¹ Buhari, *Sahih*, 4/252-260; İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/224-237.

Medine Dönemi

M.S. 622 yılında Hz. Muhammed ve onun çağrısını benimseyenlerin büyük çoğunluğu Medine'ye hicret etti. Mekke'de bu topluluğun siyasî iddiası yoktu. Sadece Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunu kabul edenlerden oluşan dinsel bir gruptu. Medine'de yerleşik olan Evs ve Hazreç kabilelerine mensup insanların önemli bir kısmı da Hz. Muhammed'i Allah'ın elçisi olarak benimsediler.³² Onlar da Mekke'de oluşan dinsel gruba katılmış oldular.

Medine'nin sosyal, siyasal ve iktisadi yapısı Mekke'ye benzemiyordu. Mekke'de olduğu gibi Medine'de bir site devleti de yoktu. Medine'de Evs ve Hazreç kabileleri ve onların boyları ile üç büyük Yahudi kabilesi ve onların kolları bulunmaktaydı.³³ İslam'ın mesajına karşı siyasî kaygı ile direnecek bir yapının olmayışı, Medine'yi Hz. Peygamberin çağrısının duyurulması açısından oldukça uygun duruma getirmişti. Hz. Muhammed, Medine'nin siyasî ve sosyal bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için harekete geçti. Medine'de yaşayanları bir anayasa etrafında topladı.³⁴ Bu, Hz. Peygamberin ilk siyasî eylemi idi. Müslüman olmayan Yahudilerin de siyasî sisteme katılmaları ile Hz. Muhammed yalnız Müslümanların değil, Yahudilerin de siyasî lideri olmuştu. Böylece Hz. Peygamberin dinsel misyonunun yanına siyasî misyonu da eklenmişti.

2. Egemenliğin Vekâlet Yoluyla Kullanımı: Siyasî Alan

Siyaset kelime olarak atı yönetmek ve atı idare etmek anlamına gelir. Terim olarak ise ülke, devlet ve insan yönetimi demektir. Başka bir ifade ile "Devlet işlerini yürütme ve düzenleme sanatıdır."³⁵ Özetle siyasetin konusu insan toplumdur. Yani tüzel kişiliklerdir.

Siyaset de din gibi toplumları meydana getiren bireylerin egemen olduklarını kabul eder. Ancak dinde birey, egemenliğini doğrudan ve tek başına kullanırken siyasette ise bireyler egemenliklerini doğrudan değil, başkaları aracılığı ile kullanırlar. Yani siyasette egemenliğin kullanılması vekâlet yoluyla sağlanmaktadır. Toplumsal yaşamı düzenleyen siyaset, doğası gereği güç kullanır ve yaptırımlara başvurur. Hâlbuki cinsi ikrah, hakk din olan İslam'da³⁶ yoktur. Kısaca psikolojik birey dinin öznesi, sosyolojik grup ise siyasetin öznesidir.

³² Tevbe, 100 ve 117; Kur'an bu Medinelilere "Ensar" adını vermiştir.

³³ İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/217-224 ve 2/28-77.

³⁴ İbn Hişam, *Sîret*, 2/147-150; Watt, *Muhammed at Medina*, 221-225.

³⁵ *Türkçe Sözlük*, 1618 ve 1780.

³⁶ Yazır, *Hak Dini*, 2/860; Krş., Bakara, 256.

Toplumsal yaşamı konu alan siyaset de insan yaşamının önemli bir parçasıdır. Toplumun çıkarlarını önceler. Çoğu zaman toplumun bireylerden oluştuğu gerçeğini bile unuttur. Din, siyasete uyarsa din olmaktan, siyaset dine uyarsa o da siyaset olmaktan çıkar. Yani din ile siyaseti aynı potaya koymak, her ikisine de zarar verir. Zaten yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişki de yatay ilişkidir.

Siyasetin amacı, toplumsal yaşamı olabildiğince iyiye götürmektir. Ekonomik düzenin, insanların karakterlerini oluşturmada büyük etkisi vardır. Yüce Allah, "bir toplum kendini değiştirmedikçe, Allah onu değiştirmez"³⁷ buyurmuştur. Bu insan egemenliğinin zorunlu sonucudur. Zira insanoğlu için dünya sınav alanıdır.³⁸ Dünya terk edilerek, ahiret kazanılmaz. Dünya yaşamında görevlerini yapanlar, amel-i salih yani kaliteli mal ve hizmet üretenler ve diğer insanlara karşı sorumluluklarını yerine getirenler ahirette ödülü kazanacaklardır.

Hız. Muhammed, Medine'de kabileler konfederasyonuna dayalı bir yönetim modeli kurdu. Kabul edilen anayasanın gereklerine herkesin uymasını istedi ve bunu öncelendi. O, bir devlet başkanı gibi hareket etmekten daha çok bir peygamber gibi davranıyordu. Davranışları ile de asıl görevinin Allah'ın elçiliğini yerine getirmek olduğunu vurguluyordu. Mekke'de kendisine karşı olan siyasî yapıyı, Medine'de yanına aldı. Devleti de tebliğ görevini yerine getirmede bir araç olarak kullandı. Böylece Hız. Peygamber'in dinsel misyonu ile siyasî misyonu iç içe girdi. Hız. Muhammed (s.a.s) Medine Devleti'nin başında 10 yıl bulundu. Bu süreçte Arap Yarımadası hem müslüman oldu hem de Medine Devleti'nin egemenliği altına girdi.

Medine Döneminde bu din-siyaset ilişkisi ve Hız. Muhammed'in bir peygamber olarak devlet kurması ve yönetmesi, müslüman nesillerce çok farklı algılamalara sebep olmuştur. Hız. Peygamberin siyasî mirası, müslümanlıkta en temel çatışma alanını oluşturmuştur.

Hicretin 10. yılının Safer ayında (M.S. 632) Hız. Muhammed hastalandı.³⁹ Onun hasta yattığı yaklaşık on beş gün içinde siyasi açıdan önemli ayrışmaların olduğu tarih kitaplarında belirtilmektedir. Sahabe arasında devlet başkanlığını ele geçirmek için en azından üç grubun oluştuğu bilinmektedir.⁴⁰ Bunlar: Hız.

³⁷ Ra'd, 11.

³⁸ Kehf, 7; Mülk, 2.

³⁹ İbn Hişam, *Siret*, 4/301; İbn Sa'd, *Tabakat*, 2/206-272; Taberi, *Tarih*, 2/436-439; Buhari, *Sahih*, 8/145; Müslim, *Sahih*, 2/1857; İbn Hanbel, *Müsned*, 6/96.

⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/182; Taberi, *Tarih*, 2/455; Makrizî, *en-Niza*, 34.

Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ebu Ubeyde'nin öncülük ettikleri Muhacir grubu, Hz. Ali ve Hz. Abbas'ın önderlik ettikleri Haşim oğulları grubu, Sa'd b. Ubade'nin halife olmasını isteyen Ensar grubudur.

Hz. Muhammed 632 yılının Haziran ayında vefat etti.⁴¹ Müslümanlar yalnız peygamberlerini değil, aynı zamanda devlet başkanlarını kaybetmişlerdi. Hz. Peygamberin ölüm haberi duyulur duyulmaz Ensar, Medine Devletinin başına kendilerinden birini seçmek için Beni Saide Gölgeğinde toplandı. En güçlü adayları ise Hazreç kabilesinin reisi Sa'd b. Ubade idi.⁴² Durumdan haberdar olan Muhacir grubunun önderleri en kısa zamanda Saidoğulları Gölgeğine geldiler. Onların gelişi ile halife seçiminin doğrultusu değişti. Ensar grubu ile Muhacir grubu arasında, İslam öncesi siyasi kültür çerçevesinde siyasî tartışma yapıldı. Doğrusu muhacirlerin temsilcilerinin siyasî birikimleri, Beni Saide'de Hz. Ebu Bekir'e biat edilmesini sağladı.⁴³ Beni Saide ile kurulan bu hilafet modeli, İslam öncesi Arap siyasî kültürü doğrultusunda kurulmuş ve sonraki nesillerce müslümanlaştırılmıştır. Aslında Beni Saide'de Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi, Ensar arasında çıkabilecek siyasî sürtüşmeyi önlemiş ve Kureyş'in iki büyük kabilesi Beni Ümeyye ile Beni Haşim arasındaki siyasî çatışmayı da ertelemiştir.

Beni Saide ile kurulan siyasî yapı, Müslüman siyasî tarihinde ve peygamber sonrası dinî düşüncenin oluşmasında çok önemli bir kırılma noktasıdır. Bu hadiseden sonra din, siyasetin güdümüne girmiş ve müslüman toplumunu yönetme görevinin de Kureyş kavmine ait bir hak olduğu Hz. Peygambere dayandırılan haberlerle ortaya konmuştur.⁴⁴ Artık siyasî endişe, müslüman toplumunun en öncelikli konusu olmuştur.

Hz. Peygamber döneminde din algısı aksiyonu önceliyordu. Peygamber sonrası siyasi kaygıların dini anlayışa egemen olması ile bu algı dış dinamiklere karşı hareket etmeyi yani reaksiyonu önceledi. Aksiyonerlik, dışa açılımı, hareketi ve akli kullanmayı öngörmesine karşın, reaksiyonerlik ise dışa kapanmayı, toplumu savunmayı ve mevcudu korumayı yani muhafazakârlığı öne çıkarmıştır. Bu da bir bakıma dinin bireyi temel alan yaklaşımının yerine, toplumu esas

⁴¹ İbn Hişam, *Sîret*, 4/305–306; İbn Sa'd, *Tabakat*, 2/266–272; Taberi, *Tarih*, 2/442; Buhari, *Sahih*, 4/194; Şehristani, *el-Milel*, 1/19.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/182; Taberi, *Tarih*, 2/455; İbn Esir, *el-Kamil*, 2/220.

⁴³ İbn Hişam, *Sîret*, 4/308–312; İbn Sa'd, *Tabakat*, 3/186; İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 74; Mes'udi, *Murucu'z-Zeheb*, 2/304; Buhari, *Sahih*, 4/194; İbn Hanbel, *Müsned*, 1/156.

⁴⁴ Buhari, *Sahih*, 4/154; Müslim, *Sahih*, 2/1451–1452; İbn Hanbel, *Müsned*, 1/5–10, 2/243–261, 3/129–183, 4/421; Eşari, *Makalat*, 1/41; Taberi, *Tarih*, 2/444; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 5/247.

alan yaklaşımını doğurmuştur. Birkaç asır sonra oluşan Müslüman geleneğinde birey buharlaşmış ve toplum kutsanmıştır.

Hz. Peygamberin ardından ortaya çıkan siyasî krize, Müslüman toplumunun ma'şerî vicdanının onaylayacağı siyasî meşruiyet sağlayacak bir çözüm geliştirilememiştir. Siyasî meşruiyetin kaynağının dinde aranması ve dinî ilkelere bu doğrultuda yorumlanması, hem dinin hem de siyasetin doğasını bozmuştur. Sırasıyla Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'i yerine halife tayin etmesi, Hz. Ömer'in yerine altı kişilik komisyon ataması, bu komisyonun Hz. Osman'ı halife seçmesi, halife Osman'ın müslümanlarca katledilmesi, Hz. Ali'nin halife olması, Talha, Zübeyr ve Hz. Aişe'nin isyanı, Cemel Savaşı, Şam Valisi Muaviye'nin isyanı ve Siffin Savaşı, Hakem Olayı gibi siyasî olaylar, söz konusu siyasî krizi daha da derinleştirmiştir. Kısaca ümmetin istikameti peygamber sonrası dönemde sarsılmıştır. Beni Saide ile kurulan siyasî sistemin sorgulanmasını önlemek için, bu neslin en hayırlı nesil olduğu yolunda haberler üretilmiştir.⁴⁵

M.S. 661 yılında Şam Valisi Muaviye'nin yönetimi ele geçirmesi ile Emevi Devleti kuruldu. Bu devlet de siyasî meşruiyetini dinde aradı. Kaza ve Kader konusu, kendi sorumluluklarını yüklenmek istemeyen siyasilerin sığınağı oldu.⁴⁶ Dinsel önerilerin yorumu, siyasilerin denetimine girdi. Bu durum, dinsel düşüncenin oluşmasına yöneticileri de dahil etti. "İtaat", "biat", "şura", "ulu'l-emr", "kader", "cihad" gibi Kuran kavramlarının içerikleri, siyasî meşruiyet sağlama doğrultusunda yorumlandı ve böylece söz konusu Kur'an kavramları birer siyasal terime dönüştü.

Şam Valisi Muaviye'ye karşı Hz. Ali'nin saflarında savaşırken, Hakem Olayını gerekçe göstererek Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan Hariciler, bu siyasî tercihlerinin gerekçesi olarak, Kur'an ayetlerine sarıldılar. Kendi siyasî kanaatlerini paylaşmayan herkesi, kâfir ilan ettiler. Siyasî bakımdan insanın egemen olamayacağı tezini geliştirdiler. Bu yaklaşım, diğer Müslüman ekollere de sirayet etti. Hâlbuki insanın egemen olması, onun sorumlu ve görevli olmasının sebebidir. İnsanın egemen olmadığı iddiası, Yüce Allah'ın insanı görevlendirmesinin,⁴⁷ ona kitap ve peygamber göndermesinin de temelini ortadan kaldırmaktaydı. Biri diğerine karşı olan siyasî gruplar, siyasî meşruiyetlerini dinde aramakta birleşiyorlardı. Hicri birinci yüzyılın sonunda din, tamamen siyasetin denetimine girmişti. Bu durum, araştırma, inceleme ve sorgulama yapmak isteyen müslümanları, bir başka alana, ilim alanına sevk etti.

⁴⁵ Buhari, *Sahih*, 4/188-189; Tirmizi, *Sünen*, 4/503; İbn Hanbel, *Müsned*, 4/283.

⁴⁶ Tancî, "Mezhepler Tarihi", s. 181.

⁴⁷ A'raf, 172; Ahzab, 72; Bakara 30-36.

3. Varlığın Yasalarını Araştırma Emri: İlmî Alan

İlk Kur'an ayetlerinin nüzulünden itibaren⁴⁸ Yüce Allah, bilgi sahibi olmayı yüceltmış⁴⁹ bilinçli mü'min olmak için ilim alanını adres göstermiştir.⁵⁰ O, müslümandan varlığın yasalarının araştırılmasını ve incelenmesini istemiş ve varlığı, insanı Allah'a götüren ayet olarak nitelendirmiştir.⁵¹ Allah'ın ayetlerini de hakkıyla ancak âlimlerin anlayabileceğini⁵² belirtmiştir. Kuran bir ilim kitabı değil, müslümana ilmi farz kılan bir hidayet kitabıdır.⁵³ O, ilim için akli kullanmak gerektiğini vurgulamaktadır. Onun bu ilim vurgusu ilk dönem Müslümanlarını derinden etkilemiştir. Beni Saide olayından itibaren siyasî çekişmelerden uzak duran müslümanlar, ilim alanına yönelmeyi tercih ettiler. Hicri birinci yüzyıldan başlayıp, hicri beşinci yüzyıla kadar süren "ilim zihniyeti" meşalesini yaktılar.

Hicri ikinci yüzyılın başlarında İslam'ın dünya görüşünü, diğer dünya görüşlerine karşı savunmak ve onları müslümanlaştırmak için Mu'tezile ekolüne bağlı âlimlerce Kelam İlmi kuruldu. Bu ilim, müslümanlara özgü bir ilimdi. Söz konusu ilim iki kaynağa dayanıyordu. Bunlar, Akıl ve Kuran'dı. Özellikle Vasil b. Ata, Amr b. Ubeyd, Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ve İbrahim en-Nazzam gibi bilginler bu ilmin kurulmasına ve gelişmesine önemli katkı sağladılar. Yegâne naklî kaynak olarak Kur'an'ı kabul eden bu kelamcılardan Amr b. Ubeyd ile ilgili bir anekdota değinmek gerekmektedir. Hadis kitaplarında geçen, Hz. Peygamberin söylediği belirtilen ve yazgıcı kader yaklaşımını telkin eden bir hadis konusunda şu değerlendirmede bulunmuştu. Söz konusu hadisin bir kısmı şöyledir: "... sizden biriniz kendisiyle cennet arasında bir zira kalıncaya kadar cennet ehlinin amelini yaparken kitap onun önüne geçer de cehennem ehlinin amelini yapar ve cehenneme girer."⁵⁴ Amr b. Ubeyd, bu hadis konusunda şöyle demektedir.

- Bu hadisi A'meş'den duysaydım, ona yalan söylediğini söylerdim.

⁴⁸ Alak, 1-5.

⁴⁹ Fâtır, 28.

⁵⁰ Zümer, 9.

⁵¹ Rum, 19-27.

⁵² Ankebut, 43.

⁵³ Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s. 454.

⁵⁴ İbn Mace, *Sünen*, Mukaddime, 1/29; Buhari, *Sahih*, Kitabu'l-Kader, 6/210; Müslim, *Sahih*, Kitabu'l-Kader, 6/2036; Ebu Davud, *Sünen*, Kitabu's-Sünne, 5/82-83; Tirmizî, *Sünen*, Kitabu'l-Kader, 5/446.

- Eğer bu hadisi Zeyd b. Vehb'den duysaydım cevap vermezdim. Çünkü bu kişi güvenilir biri değildir.
- Eğer bu hadisi Abdullah b. Mes'ud'dan duysaydım asla kabul etmezdim.
- Eğer bu hadisi Rasulullah (s.a.s)'dan duysaydım şiddetle reddederdim.
- Eğer Yüce Allah'ın böyle söylediğini Allah'tan duysaydım, O'na aramızdaki sözleşmenin böyle olmadığını söylerdim.⁵⁵

Kelamcıların kaynak olarak Akıl ve Kur'an'ı temel almaları ve bunlardan hareket etmeleri çok önemlidir. Başlangıçta Müslümanlarda ilim yöntemlerinin kullanılmasına ön ayak olmuşlardır. Çünkü bu yöntemleri Kur'an'dan çıkarmışlardır.

Kur'an'da iki peygambere diğerlerinden daha çok yer verilmiştir. Bu iki peygamber Hz. İbrahim ve Hz. Musa'dır. Her ikisinin de Kur'an'da öne çıkan ortak yanları sorgulayıcı olmalarıdır. Yüce Allah, bizden Hz. İbrahim ve Hz. Musa gibi sorgulayıcı olmamızı istemektedir. Aklını kullanmayan insanı ise kınamaktadır.⁵⁶ Doğrusu akıl da Kur'an ayetleri gibi Allah'ın ayetidir. Bu nedenle kelamcılara göre akıl "hidayet-i âmme", Kur'an ise "hidayet-i hâsse"dir.

Kelam ilminin özgün görevi, İslamın ilkelerini akıl ortak paydasına çevirip diğer insanlara aktarmak ve onları ikna etmektir. İnsanları doğru bilgilendirmektir. O, inandırmayı değil, doğru bilgilendirmeyi önceler. Önemli olan tartışmayı bilgi zemininde yapmaktır. Kur'an'ın da bize önerisi budur.⁵⁷ Çünkü bilgiye dayalı tartışma, uzlaşma; imana dayalı tartışma, çatışma doğurur. Bir imanın yanlışını başka bir iman ortaya koyamaz.

Kelam âlimi, kelam yöntemlerini kullanarak sorunları irdeleyenlere denir. Kelamcı gücünü imanından değil ilminden alır. Bu nedenle kelamcılar insanların bilgilerini değerlendirirler. Geleneksel Kur'an İlimleri içerisinde ilim olma niteliğine sahip yegâne ilim de Kelam ilmidir. Bu ilmin ilkeleri, diğer İslam ilimlerinin yörüngelerini belirlemektedir.

⁵⁵ Hatib el-Bağdadi, *Tarih-i Bağdat*, 2/172; Krş., Zehebî, *Siyer-i A'lamu'l-Nubela*, 6/104-105.

⁵⁶ Yunus, 100; Enfal, 22.

⁵⁷ İsra, 36.

4. Dinî, Siyasî ve İlmî Alanlarda Kırılmalar ve Bugüne Yansımaları

Hicri birinci yüzyılın sonundan hicri beşinci yüzyılın sonuna kadar, siyasal yapıdaki bozukluğa ve dinî alanda selefî söyleme karşın Kelam ilmi gelişmesini sürdürdü. Bu dönemde kader, Allah'ın sıfatları, insan egemenliği gibi doğrudan doğruya insan özgürlüğüne ait dinî konular yöneticilerin ilgi alanına da giriyordu. Dünyanın her yerinde ve her zaman yöneticiler yurttaşların özgürlüğünden hoşlanmamışlardır. Daima kendilerini çoban, halkın da sürü olduğu zihin yapısını oluşturmaya çalışmışlardır.

Hz. Ömer zamanında Şam vilayetine vali olarak atanan ve Hz. Osman zamanında valiliği çok güçlü hale getirilen Muaviye, halife Hz. Ali'ye karşı isyan ederek, kanlı iç savaşlardan sonra Müslüman devletinin yönetimini ele geçirmeyi başardı. M.S. 661 yılında Emevi Devletini kurdu. Başta devletin kurucusu olmak üzere bu devletin yöneticileri siyasî meşruiyet ararken, toplumu meşruiyet krizine düşürdüler. Bu açıklarını kapatmak için siyasî meşruiyetlerini dinde aradılar. Bizzat Muaviye'nin yönlendirmesi ile Allah'ın kaza ve kaderiyle halife olduklarını ileri sürdüler.⁵⁸ Onların bu kader anlayışına karşı çıkan Müslüman âlimleri, fitne ehli olmakla ve halkın imanını bozmakla suçladılar. Mabed b. Halid el-Cühenî, Gaylan ed-Dımeşkî, Yunus el-Asvari gibi âlimleri kader anlayışları yüzünden öldürdüler.⁵⁹ Cehm b. Safvan ve Ca'd b. Dirhem gibi âlimleri de Emevilerin kader doktrininde gedik açma olasılıkları olduğundan Allah'ın sıfatları konusundaki görüşlerinden dolayı idam ettiler.

İnsan özgürlüğünü savunan yaklaşımlar, Emevi yöneticilerinin hedefi olmuştu. İslam kültürünün tedvin döneminde siyasî meşruiyet sıkıntısı çeken bir zihnin Müslümanları yönetmesi Müslümanlığın en büyük şanssızlığıdır. Dinsel gelenek, yanlış temeller üzerine oturtulmuştur. Hadislerin henüz kayda geçmediği bir dönemde Müslümanları siyasî meşruluğu tartışmalı bir yönetimin yönetmesi, hadis külliyatına da damgasını vurmuştur. Kader konusundaki hadislerin fatalizmi yani yazgıcılığı telkin etmesinin gerisinde de söz konusu siyasal zihin bulunmaktadır.⁶⁰

Görülüyor ki Beni Saide ile başlayan siyasî kırılmaya, Emeviler zamanında kaderin imanın şartları arasına girmesi, hadislerin ve hadisçiliğin yüceltil-

⁵⁸ Abdulhamit, *İslam'da İtikadi Mezhepler*, 284; Watt, *Islamic Political Thought*, 33.

⁵⁹ Makrızî, *Hitat*, 2/356; Krş., *Şehristanî, el-Milel*, 1/29, 1/267; İbn Murtaza, *Tabakat*, 25 ve 121; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 338; İbn Kesir, *el-Bidaye*, 9/350.

⁶⁰ Ebu Davud, *Sünen*, Kitabu's-Sünne, 5/69-70; Kader konusundaki hadisleri bir araya toplayan çalışma için bkz., İbn Kayyim el-Cevziyye, *Mesailu'l-Kaza ve'l-Kader*, Hacı Musa Bağcı, *Hadislerde Kader*.

mesi ile dini anlamda kırılma da eklenmiştir. Çünkü Kuran, dinin yegâne kaynağı olmaktan çıkmış ve kaynaklardan biri durumuna düşürülmüştür. Kader konusundaki bu yanlış yapılanma bugün de devam etmektedir. Yani bugün de Müslümanların büyük çoğunluğunun kader anlayışı, Emevi yöneticilerinin önerdiği ve benimsediği kader anlayışıdır.

Hız. Peygamberin amcası Abbas'ın soyundan gelenler, M.S. 750 yılında Emevi Devletini yıkarak onun yerine Abbasi Devletini kurdular. Yeni devletin kurucuları Emevilere yönelik siyasî intikam peşine düştüler. Diğer yandan Müslümanlar arasında siyaseti rahatsız etmeyen ilmî ve dinî araştırmalar devam ediyordu.

Başlangıçta o dönemin gündeminde olan Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konusu Ehl-i Re'y ile Ehl-i Hadis arasında ilmi zeminde tartışılıyordu. Abbasi halifelerinden Me'mun, dinî gelişmeleri denetim altına almak ve toplumdaki siyasî bölünmeyi önlemek için hicri 218 (M.S. 833) yılının baharında akılcılığı, insan özgürlüğünü ve sorumluluğunu temel alan bir grubun görüşlerini benimseyerek, Kur'an'ın mahluk olmadığını ileri süren hadis âlimleri hakkında kovuşturma yapılmasını istedi. Abdurrahman b. Yunus, Yahya b. Main, Züheyr b. Harb gibi önde gelen hadisçiler sorgulandı. Bu âlimler, siyasî iktidarın baskısı ile Kuran'ın mahlûk olduğunu kabul ettiler. Hadisçiler üzerinde bu baskı devam etti. Onlarca hadisçi sorgulandı. Bunların içinden başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere birkaç hadis âlimi, Kuran'ın yaratılmışlığı tezini kabul etmediklerini açıkladılar. Ahmed b. Hanbel hapse atıldı ve zincire vuruldu. Halife Me'mun hadisçiler için kovuşturmanın yanı sıra, Kuran'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlere resmi görev verilmemesini ve bunların mahkemelerde şahitliklerinin de kabul edilmemesini istemişti.

"Mihne" adı verilen bu dönem, halife Me'mun dönemindeki sertlikle olmasa da halife Mu'tasım ve halife Vâsık dönemlerinde de sürdü. Halife Mütevekkil halkın hoşnutsuzluğunu ve rızasını dikkate alarak hicri 234 (M.S. 849) yılında Halku'l-Kuran tartışmalarını yasakladı. Böylece mihne dönemi sona erdi. Bu dönemin izleri hicri 237 yılında tamamen silindi.⁶¹

Belli zamana kadar Kuran'ın mahlûk olup olmadığı taraflar arasında özgürce tartışılırken, yönetimin Kur'an'ın mahlûk olduğu yolundaki görüşü benimsemesi ve bu görüşü benimsemeyenlere karşı güç kullanması, onları hapse atması ve öldürmesi, sorunu ilim alanından çıkarıp siyasî alana kaydırıştır. İlmî tartışma yerini siyasî çekişme ve çatışmaya bırakmıştır. İlk defa siyasî ikti-

⁶¹ Yücesoy, "Mihne", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, 30/26-28.

dar, ilim alanındaki bir tartışmanın tarafı olmuştur. Artık yöneticiler, kendilerini ilgilendiren dinî konuları değil ilmî konuları da tekellerine almışlardır. Bu aynı zamanda ilmî özgürlüğün de kalkması demektir. Hâlbuki Kur'an, ilmî özgürlüğü Müslümanların nitelikleri arasında saymaktadır.⁶² Çünkü özgürlüğün olmadığı yerde ilim de olmaz. Bu çatışmanın tarafları da Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimseyen Mu'tezile mensupları ile Kur'an'ın mahlûk olmadığını ileri süren Ehl-i Hadis mensupları idi. Doğrusu Ehl-i Hadis bir halk hareketi, Mu'tezile ise Müslüman aydın hareketi idi. Aydınlar adına yürütülen siyasî baskı 20 yıla yakın sürdü. Daha sonra siyasî iktidar Ehl-i Hadis'in tarafına geçti.

Yeni durumda siyasî iktidarın hedefi Mu'tezile mensupları oldu. Onların dayandığı ilkeler oldu. Ehl-i Hadis zaten akıl düşmanıydı. Siyasî gücü de arkasına alan bu avamî algı, aklın yerine geleneği yani selefçiliği, ilmin yerine de imanı koydu. Kendisi de bir kalamcı olan İmam Gazali'nin "kocakarı imanı"nu yüceltmesiyle de bu süreç tamamlandı. İman olduktan sonra ilme gerek de kalmadı. "Tahkiki imanın" yerini "taklidi iman" aldı. Aslında bir insanın neye inandığı ya da ne söylediği değil, imanın o insanı hangi davranışa sürüklediği ya da onu ne hale getirdiği çok önemlidir.

İlmî bir hareket olarak başlayıp gelişen Mu'tezile ekolünün siyasete bu-laşması, insan özgürlüğü ve sorumluluğunu savunanların adına bir görüş mensuplarına baskı yapılması, müslüman geleneğinde üçüncü önemli kırılma noktasıdır. Çünkü bundan böyle ümmette hedef tahtasına akıl ve bir akıl faaliyeti olan ilim oturtulmuştur. Yani akıl, kelam ve felsefe düşmanlığı yüceltilmiştir. Daha önce ilim sahibine âlim denirken ve her âlim ilmi ile tanınırken, bundan böyle öznel bir durum olan iman ile tanınma öne çıkarılmıştır. Allah dostu, veli, arif, abid, keramet... gibi kavramlar geliştirilmiştir. Doğrusu ölçsüzlük ölçüsü kurulmuştur. Tasavvufî düşünme biçiminin Gazali ile meşruluk kazanması, bu durumun daha da gelişmesine neden olmuştur.

Hz. Peygamber'in başta Hz. Ali olmak üzere sahabeden bazılarına gizli bilgi öğrettiği yolunda teoriler geliştirildi. Yüce Allah'ın elçisinin, bazı insanlardan dini bilgi gizlemesinin elçilik görevi ile çelişeceği sorgulanmadı. Çünkü bu durum, "Vahyi gizleme ve yüklendiği emanete ihanettir."⁶³ Doğrusu Hz. Peygamber'den gizli bilgi geldiğini ileri sürenler, peygamberin emanete ihanet

⁶² Zümer, 18.

⁶³ Tancî, "Mezhepler Tarihi", s. 114.

ettiğini söylemiş olmaktadırlar. Bu iddianın Kur'an açısından kabul edilebilecek bir yanı yoktur.⁶⁴

Siyasî, dinî ve ilmî alanlardaki bu kırılmalar sonucunda Müslüman geleneği ortaya çıkmıştır. Yeryüzünün hiçbir dini, Kur'an'ın getirdiği İslam Dininin alternatifi değildir. Doğrusu yeryüzünün tek dini İslam'dır.⁶⁵ İlk beş yüzyılda oluşan Müslüman geleneği Kur'an'ın önerdiği dinin seçeneklerini kendi içinden çıkarmıştır. Bu seçenekleri şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Kuran'ın önerdiği din yani Hz. Peygamber'in döneminde yaşanan din.
- 2- Sünnet ve hadisçiliğin ortaya koyduğu din.
- 3- Fukaha'nın geliştirip benimsediği din.
- 4- Selefilik adına benimsenen ve akıl düşmanı olan din.
- 5- Tasavvufun inşa ettiği sanal din.
- 6- Siyasetin inşa ettiği din.
- 7- Sadece oluşan yanlış geleneğe karşı çıkmak gerekirken her şeye top-tan karşı çıkan tepkisel din.

5. Yeni Bir Uygarlık İdeali İçin Kelam'ın Fonksiyonu

Yüce Allah, insanlara mesajlarını göndermek için "kitabı" seçmiştir. İnsanoglunun dini anlamda yegâne rehberi ve hidayet kaynağı Kur'an'dır.⁶⁶ Kur'an'da olmayan ve hatta Kur'an ile uyuşmayan esaslar bu geleneğe yön vermiştir. Doğrusu İslam Dini kaynak itibari ile bir suikasta uğramıştır. Kur'an, doğrulanmayan bilginin kullanılmasını yasaklarken, tartışmalı rivayetler bile dinsel alanda kullanılır olmuştur. Yani Müslümanlığın şirazesini bozulmuştur.

Kur'an'a göre Kur'an nasıl bir kitaptır? Önce onu kısaca açıklamak gerekmektedir. Elimizde Kur'an'dan daha sağlam bir belge de yoktur. Yani Kur'an'ı tanımak için yine Kur'an'a bakmak zorundayız. Çünkü onda "delil ile medlul ve tanık ile dava bir arada toplanmış bulunmaktadır."⁶⁷

⁶⁴ Al-i İmran, 20; Maide, 92,99; Ra'd, 40. Nahl, 35, 82; Nur, 54; Ankebut, 18; Şura, 48; Tegabun, 12; Bkz., Tancî. *Kelam İlmi*, s. 274.

⁶⁵ Ahzab, 40; Al-i İmran, 19 ve 85; Nisa, 135; Maide, 3; Enam, 161; Tevbe, 33; Rum, 30; Fetih, 28; Saff, 9.

⁶⁶ İsra, 9; Haşr, 21; Krş., İsra, 89; Kehf, 54; Rum, 58; Zümer, 27; Ayrıca bkz., Kamer, 17, 22, 32.

⁶⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/227.

- 1- Kur'an, yüce Allah'ın insanlara doğru yolu göstermek ve önermek için, elçisi Hz. Muhammed aracılığı ile gönderdiği bir kitaptır.⁶⁸
- 2- Kur'an'ın otoritesi en üst otoritedir. Peygamber de ona uymak zorundadır.⁶⁹ Doğrusu peygamber Kur'an'ı tebliğ etmekle sorumludur.⁷⁰ Kur'an'a ekleme ve çıkarma yapamaz.⁷¹ Müslümanlar da Kur'an'a uymak zorundadırlar.⁷²
- 3- Mahşer gününde insanlar dirilerek, Kur'an'da belirtilen hususlardan hesaba çekileceklerdir.⁷³ Ahirette dünyadan el etek çekenler değil, Yüce Allah'ın kendisine verdiği görevi dünya hayatında yerine getirenler ödüllendirilecektir.
- 4- İnsanları en doğru yola Kur'an götürür.⁷⁴ Onun yanına başka dini kaynaklar koymak, ölçüleri çoğaltır. Bu durum, Kur'anı ölçülerden biri durumuna düşürür. Bizim geleneğimizde de bu gerçekleşmiştir. Tek adres Kur'an olması gerekirken, sünnetin de adres haline getirilmesi merkezin sünnete kayması sonucunu doğurmuştur. Kaldı ki Kur'an ve Hadis biri diğerinden çok farklı iki mesaj kanalıdır. Bu iki kanaldan gelen mesajların birinin diğeri ile çatışması ise kaçınılmazdı. Doğrusu Kur'an, Hz. Peygamber'in işlerinden biri değil, onun varoluş nedenidir. Zira Kur'an Peygamber'in haberidir.
- 5- Kur'an'ın muhatabı insan aklıdır. Bundan dolayı o, düşünmeyi ve akli kullanmayı emretmektedir.⁷⁵ O, bireyi ön plana çıkarır. Kur'an'ın amacı nesneyi değil, özneyi düzeltmek ve geliştirmektir. O, "yıldızlar karmasını" öngörür. Her bir insanın kendi alanında yıldız olmasını ister. Önderlerinin peşinden giden topluluk veya çobanlarının güttüğü sürüler olmasını istemez. Müslüman insanın birey olmasını engellemenin tek yolu onu Kur'an'ın mu-

⁶⁸ Yunus, 37; Hud, 1-2 ve 17; İbrahim, 52... gibi.

⁶⁹ En'am, 106; Maide, 67; Yunus, 15 ve 109; Kasas, 85; Ahzab, 2.

⁷⁰ Nahl, 35, 44 ve 89; Talak, 11; Yasin, 13-17.

⁷¹ Hakka, 44-47; Krş., A'raf, 157; Tahrim, 1.

⁷² En'am, 155; A'raf, 3; Hud, 1-2; Zümer, 55.

⁷³ Furkan, 30; Zuhruf, 43-44; Casiye, 28.

⁷⁴ İsrâ, 9; Cin, 1-2; Zümer, 27; Neml, 77... gibi.

⁷⁵ En'am, 51; Yusuf, 2; İbrahim, 52; Kehf, 54; Taha, 113; Zümer, 27; Sa'd, 29; Zuhruf, 3; Muhammed, 24.

hatabı olmaktan çıkarmaktır. Çünkü dinin muhatabı da temeli de insan aklıdır. Aklın anlamadığı ve benimsemediğine inanması fazilet mi rezilet mi önce onu tespit etmek gerekir.

Hız Muhammed bir elçi olarak Kur'an'ı her nesile getirdi. Peygamberin elçi olması, onun peygamberlik görevinin sınırlarını da belirtmektedir. Bu nedenle her neslin hareket noktasının Kur'an olması gerekir. Halbuki Müslüman gelenek, bir önceki nesli taklit etmeyi gerekli gördü. Nesiller arası rekabet olması gerekirken, bir önceki neslin bir sonrakinin yönlendirdiği bir zihinsel yapı ortaya çıktı. Kısaca selefin rehberliği temel alındı ve Kur'an'ın rehberliği ise görmezden gelindi.

"Kur'an'ı okumak ve anlamak insana emrolunmuştur."⁷⁶ Her bir birey, Kur'an'ın muhatabı olduğuna göre, bireyin Kur'an'ı anlamak için bazı ilkelere uyması gerekmektedir. Onun herhangi bir ayetini anlamak için uyulması gereken beş temel ilke bulunmaktadır:

- a) Ayetin lâfzî çerçevesi,
- b) Siyak ve sibak çerçevesi,
- c) Kuran bütünlüğü çerçevesi,
- d) Âlemde bulunan fizik ve sosyal kanunlar çerçevesi,
- e) Akl-ı selim çerçevesi

Kısaca "Kur'an Kitabını", "Âlem Kitabını" ve "İnsan Kitabını" birlikte okumak durumundayız. Her üçü de Allah'ın ayetleridir. Tekvinî ve teklifî ayetler arasında ise zıtlıkların ve çelişkilerin olması düşünülemez.⁷⁷

- 6- Kur'an bir bütündür ve onun ayetleri arasında zıtlıklar yoktur.⁷⁸ Şu anda tamamı Allah'ın kelamı olan tek kitap Kur'an'dır. Onda kişiye özgü adrese teslim hüküm de yoktur. Yani onun her hükmü geçerlidir. O, halka seslenirken ilim adamlarını düşündürür. Cahile söylerken âlime dokunur. Yahudileri anlatırken müslümanı uyarır.⁷⁹ Ahirette elçinin şikâyetini belirterek, dünyada yaşayan insana öğüt verir.⁸⁰ Kısaca, Kur'an ayetleri, müşrik, putpe-

⁷⁶ Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s. 458.

⁷⁷ Nisa, 82; Krş., Hicr, 91.

⁷⁸ Nisa, 82; Hicr, 91.

⁷⁹ Cum'a, 5.

⁸⁰ Furkan, 30.

rest, Yahudi, Hıristiyan, zengin, fakir, kadın ve erkeği değil, durumuna göre her bir insanı ilgilendirir.

Din, ilim ve siyaset alanlarındaki geleneklerden oluşan Müslüman geleneği, yanlış temeller üzerine kurulmuştur. Asıl problemler her zaman din alanında çıkartılmıştır. Diğer sorunlar, bu sorunların türevleridir. Müslüman toplumlar bu gerçeğin henüz farkında bile değiller. Siyasî ve dinsel olaylara teknik olaylar gözüyle bakmak yanlış ve yanıltıcıdır. Çünkü bu bakış insan unsurunu göremez. Din bireyde başlar ve bireyde biter. Birey özgürlüğünü esas alır. Siyaset ise bireylerden oluşan ve bir tüzel kişilik olan toplumu esas alır. Toplumu düzenler ve korur. Görülüyor ki her ikisi de insana dayanmaktadır. Bunların arasındaki hakemliği de ilim yapmak zorundadır. Demek ki söz konusu alanlarda oluşan geleneklerimizi sorgulamak zorundayız.

Fikirler eskidikçe güçleri artar. Bu fikirler üzerinde akıl ve mantık etkisini yitirir. Dinsel geleneğin etkisine kendini kaptırmış insanın, her türlü eleştiriye kapalı olmasının nedeni de budur. Ayrıca, fikirler bilinçten bilinçaltına indiğinde çok daha zor değişirler. Yargılarımızın, davranışlarımız üzerindeki etkilerini önemsemek durumundayız. Fikirleri değiştirmenin yolu da sorgulamak ve doğruyu ortaya koyarak bireyi ikna etmektir. Bunu sağlayacak güç de ilimdir ve bilimsel zihniyettir. Bir toplumun anlayış biçimi, dolayısıyla düşünme ve davranış şekli değiştirilirse, o toplum değiştirilmiş olur.⁸¹

Müslüman geleneği, kendine özgün "Müslüman kişiliği" geliştirememiştir. Zihinler köleleştirilmiş ve zihinsel kölelik yüceltilmiştir. Sadece bedenleri değil zihinleri de geliştirmek zorunda olduğumuzun bilincinde bile değiliz. Bu kültürde sentez yeteneği yerine, taklid yeteneği öncelenmiştir. Bu durum, aşmamız gereken önemli bir sorundur. Geçmişlerini doğru değerlendiremeyenler, geleceklerini sağlam temeller üzerine kuramazlar. Geleceği yakalamak için geçmişe sığınmaya değil, geçmişimizi ilmi yöntemlerle değerlendirmeye ihtiyacımız vardır. Müslüman geleneğini Kur'an Mahkemesinde yargılamamız gerekmektedir. Bize miras kalan bu hormonlu Müslümanlığı özüne kavuşturmanın ilmi ve dini bir sorumluluğumuz olduğunun bilincine varmak zorundayız. Bu zihinsel ve kültürel karanlığın farkına varanların birer mum yakmalarının zamanı gelmiştir.

Yeni bir uygarlığın doğması için var olan dinsel geleneğin değişmesi gerekir. Bunu sağlamanın yolu da Kelam ilminin kuruluş döneminde olduğu gibi akli ve Kur'an'ı öncelemek, yeniden ilmin denetiminde bir iman yaklaşımını

⁸¹ Ra'd, 11.

benimsemektir. Bu geleneksel Müslümanlık, ancak Kelam ilminin yöntemleri ile sorgulanabilir ve sağlam temeller üzerine inşa edilebilir. Müslüman gelenekçilerin, dün olduğu gibi bugün de Kelam ilmine karşı düşmanca saldırılarının altında da değişim korkusu bulunmaktadır. Hâlbuki Kur'an gelenekçiliği kınamaktadır.⁸²

Kelam âlimleri, din alanının uzmanlarıdır. Yüce Allah, uzmanlığı Allah'a ve elçisine itaatten sonra saymış ve Müslümanlardan alanlarında uzman olanların sözlerini dinlemelerini ve onlara uymalarını istemiştir.⁸³ İbn Asakir, Kelam İlmi karşıtlığı konusunda: "Gerçek o ki, iki tip insan Kelam ilmine düşmanlık eder. Birinci tip insan, taklide yönelmiş ve ilim öğrenenlerin yollarına girmeye cesaret edememiş, düşünenlerin ve aklını kullananların yöntemlerinden mahrum kalmış cahil kişidir. Çünkü insanlar bilmediklerinin düşmanıdır. Bu zavallı, Kelam ilmini anlamaktan aciz kaldığından insanları bu ilimden uzaklaştırmaya çalışır. Kendisi sapıttığı gibi diğer insanların da sapıtmasını ister. İkinci tip insan ise sapık inanışlara sahip olan ve gizli bid'atleri sinesinde barındıran kişidir. Bu kimse mezhebinin çarpıklığını başkalarından gizlemekte ve akidesinin saçmalıklarını kimseye göstermemektedir. Bu kişi şunu da iyi bilmektedir ki Müslüman âlimlerin içinde bu bid'atlerin üzerinden örtüyü kaldıracak ve onun mezhebinin saçmalığını ortaya çıkaracak olanlar Kelam uzmanlarıdır. Kalpazan, paraların sahtesini geçlerinden ayıracak ve elindeki sahte paraların hilesini ortaya çıkaracak yetenekli ve basiretli sarrafi sevmez. Yüce Allah, "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"⁸⁴ buyurmuştur."⁸⁵ Değerlendirmesini yapmaktadır.

Müslüman toplumda yirmi yıla yakın süren mihne olaylarının ardından akıl, ilim ve kelam ilmi düşmanlığı başlamıştır. Kendisi de bir kelamcı olan İmam-ı Gazali ile toplumdaki meşruiyetini kazanan tasavvufun yaygınlaşmasından sonra kelam karşıtlığı daha çok güçlenmiştir. Bu durum bizzat Kelam ilminin de dengesini bozmuştur. Kelamcılar da hadisçiliğe özenmişler ve hadislerin dinde delil olmasının teolojik gerekçelerini dahi gündeme getirmişlerdir.⁸⁶ Kısaca cehalet kutsanmış ve kurumsallaşmıştır. Oysaki cehalet, ilmin zıddı bir

⁸² Bakara, 170; Al-i İmran, 104; Zümer, 42.

⁸³ Nisa, 59.

⁸⁴ Zümer, 9.

⁸⁵ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 359.

⁸⁶ Eş'ari Kelam sisteminin kurucusu Ebu'l Hasan el-Eş'ari'nin kaleme aldığı *el-İbane an Usul-i Diyane* adlı eseri bu durumun önemli örneklerinden biridir.

kavramdır. Cahillerden olmak ve cahil kalmak Kur'an'da kınanmıştır. Yüce Allah, "cahillerden olmaktan Allah'a sığınmayı"⁸⁷ emretmiştir.

Mihne'den sonra başlayan süreçte Müslüman toplumların bir akıl tutulması aşamasına girdiği anlaşılmaktadır. İlim elde etmek için harcanması gereken çaba, imanı kurtarmaya yönelmiştir. Bilgiye dayalı imanın yerini başkasının imanını benimsemeye dayalı inanç almıştır. Kuran'ın önemseydiği imanda istikamet⁸⁸ olgusuna önem verilmemiştir. Küfrün de bir iman çeşidi olduğu⁸⁹ ve her grubun da kendi imanı ile mutlu olduğu⁹⁰ gerçeği gözden kaçırılmıştır.

Mihne'den sonra siyaset, bir halk hareketi olan hadisçiliği desteklemiştir. Halka hükmeden hadisçi zihin, siyaseti de belirlemiştir. Topluma ışık tutması gereken ilim, halkın güdümüne girmiştir. Cahil cesareti yaygınlaşmıştır. Cehaletin tahsili⁹¹ teşvik edilmiştir. Psikoloji alanında Nobel ödülü alan bir çalışma, cahilin âlimden daha çok kendine güvendiğini ortaya koymuştur. "Dunning-Kruger Sendromu" adı verilen bu teoriye göre:

- 1- Cahil insanlar, ne ölçüde cahil olduklarını fark edemezler.
- 2- Cahil insanlar, niteliklerini abartma eğilimindedir.
- 3- Cahil insanlar, gerçekten alim insanların niteliklerini görüp anlamaktan da acizdirler.
- 4- Eğer cahil insanların bilgileri belli bir eğitim ile artırılırsa, bu insanlar o zaman cehaletlerinin farkına varmaya başlarlar.⁹²

Sonuç

Müslüman toplumlarda siyaset ile halkın dayanışması sonucu bilimsel zihin yok edilmiştir. Batıyı geliştiren bilimdir. Batıya yetişip, onu geçmek için, ilmi de inancı kadar güçlü nesiller yetiştirmek zorunda olduğumuzu görmemiz gerekir. Yanlış temeller üzerine kurulan dinî ve ilmî geleneklerimizin müslüman zihnini geliştirmesi mümkün değildir. Bu gelenekler ancak gelişmemişliğimizi geliştirir.

⁸⁷ Bakara, 68, Krş., A'raf, 199; Hud, 46; Kasas, 55.

⁸⁸ Hud, 112; Şura, 15.

⁸⁹ Hucurat, 11; Orijinal bir yorum için bkz., Yazır, *Hak Dini*, 2/1183.

⁹⁰ Rum, 32.

⁹¹ Hüseyin Atay, *Cehaletin Tahsili* adlı bir kitap yazarak konuyu ele almıştır. bkz., Hüseyin Atay, *Cehaletin Tahsili*, Ankara 2004.

⁹² *Bütün Dünya*, Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, Sayı 2010/103, Ankara, 2010, s. 44-46.

Kur'an'dan hareketle Müslüman geçmişimizi sorgulamak zorundayız.⁹³ İmanın, akli askıya alması, Kur'an açısından benimsenebilecek bir durum değildir, çünkü bu çelişkidir. Çelişiklik de Kur'an'a yabancıdır. Bireyin teolojik benliği ancak akıl ile kurulabilir.⁹⁴ Akıl ile "nass" yani Kur'an arasında fark olması mümkün ama çelişki olması imkânsızdır. Çünkü ""hidayet-i âmme" de "hidayet-i hâsse" de Allah'ın ayetleridir. Doğrusu geleneğimiz, akıl ile nakil arasında teolojik bir gerilim oluşturmuştur. Kelam ilminin öncelikli görevi bu gerilimi ortadan kaldırmak sonra da Kur'an'ın muhatabının niçin insan aklı olduğunu ortaya koymaktır. Kültür ve gelenek merkezli bir din algısının yerine Kur'an merkezli bir din anlayışını yerleştirmektir.

Bugün de Müslüman toplumların en önemli sıkıntıları siyaset, ilim ve din alanlarındadır. İlim ve din alanlarındaki açmazları aşmamız ancak Kelam ilminin yöntemlerini kullanmakla mümkündür. Entelektüel ve dindar aydınımızı yetiştirmek zorundayız. Doğrusu bizim sorunumuz halk sorunu değil, dindar aydın yetiştirememeye sorunudur. Özlenen aydını yetiştirmek için şu üç alana;

- 1- Düşünme yeteneğinin geliştirilmesi için felsefeye
- 2- İnsanı tanımak için psikolojiye
- 3- Dini bilmek ve dindar aydın olmak için Kelam ilmine öncelik tanımak zorundayız.

İman rastlantıya bırakılabilecek bir şey değildir. Sıçrama olarak tanımladığımız yolla iman, ne kazanılabilir ne de olgunluğa ulaşabilir. Zaten sorun iman etmek değil, doğruya iman etmektir. Kamil imana ise ancak ilimle ulaşılabilir.

Kelamcının görevi kendisiyle, peygamberle, Allah ile barışık ve bulunduğu toplumla uyumlu Müslüman birey tipinin yetişmesine ön ayak olmaktır. Özetle dünya hayatımızın da ahiret hayatımızın da güzel olmasına⁹⁵ yardım etmektir.

⁹³ Bakara, 170; Zümer, 42; Ankebut, 42.

⁹⁴ Enfal, 22; Yunus, 100.

⁹⁵ Bakara, 201; A'raf, 156; Nahl, 30 ve 122.

KAYNAKÇA

- Abdulhamit**, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (trc. M.Saim Yeprem), İstanbul, 1981.
- Akbulut**, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara, 1992.
- Atay**, Hüseyin, *Cehaletin Tahsili*, Ankara, 2004.
- Bağdadi**, Ebû Bekir Ahmet b. Ali el- Hatib, *Tarih-i Bağdat*, Kahire 1931.
- Buhârî**, Ebu Abdullah b. Muhammed Ebi'l-Hasan İsmail b. İbrahim b. el-Mugîre (256/870), *Camiu's-Sahih*, Naşir: Ş. Kurt, İstanbul, 1981. (Ofset)
- Bütün Dünya*, Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, Sayı 2010/103, Ankara, 2010.
- Cürcani**, S. Şerif, *Ta'rifat*, İstanbul ts.
- Ebu Davud**, Süleyman b. el-Eş'as (275/888), *es-Sünen*, İstanbul, 1981. (Ofset)
- Eş'arî**, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallin*, Kahire 1950-1954.
- Eş'arî**, Ebu'l-Hasan, *el-İbane an Usüli'd-Diyâne*, Tahkik: Dr. Fevkiye Hüseyin Mahmut, Mısır, 1393/1973.
- Bağcı**, Hacı Musa, *İnsanın Kaderi- Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- İbn Asakir**, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri fi ma Nusibe ile'l-İman Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*, Dimaşk, 1347.
- İbnu'l-Esîr**, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tashih: Abdulvahap en-Neccar, Mısır, 1348/1929.
- İbn Haldun**, *Mukaddime*, (trc. Z. Kadiri Ugan) İstanbul 1968.
- İbn Hanbel**, Abdullah b. Muhammed (241/855), *el-Müsned*, İstanbul, 1981. (Ofset)
- İbn Hişam**, *Sîretü'n-Nebeviyye*, Mısır 1936.
- İbn İshak**, *Sîret-u İbn İshak*, Konya 1981.
- İbn Kayyım**, el-Cevziyye, *Mesailü'l-Kaza ve'l-Kader*, Kahire 1975.
- İbn Kesir**, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureyşî, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, Mısır 1932.
- İbn Kuteybe**, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Deneveri, *el-Mearif*, Mısır 1303h.
- İbn Murtaza**, Ahmet b. Yahya, *Tabakatü'l-Mutezile*, Beyrut 1961.
- İbn Nedim**, Ebu'l-Fereç, *el-Fihrist*, Beyrut 1964.
- İbn Sa'd**, Ebu Abdillan Muhammed, *Tabakat'ül-Kübra*, Beyrut ts.
- İsfehanî**, *Müfredat*, (trc. Yusuf Türker,) İstanbul 2007.
- Makrizî**, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (845/1441) *en-Niza ve't-Tahassum fima Beyne Benî Haşim*, Leiden, 1888.
- Makrizî**, Ebu'l-Abbas, *el-Mevaiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, Beyrut, Tarihsiz. (Ofset)

- Mes'udî**, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/1957), *Murûcu'z-Zeheb*, Tahkîk: M. M. Abdulhamit, Mısır, 1384/1964.
- Müslim**, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî (261/875), *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul, 1981. (Ofset)
- Şehristanî**, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*, Tahkîk: Muhammed b. Feth Esederan, Mısır, 1366/1947.
- Taberî**, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922) *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Kahire, 1357/1939.
- Tancî**, Muhammed b. Tavit, *Kelam İlmi*, çev., Bekir Topaloğlu, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* içinde, ed., Sönmez Kutlu, Ankara, 2011.
- Tancî**, Muhammed b. Tavit, "Mezhepler Tarihi", çev., Bekir Topaloğlu, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* içinde, ed., Sönmez Kutlu, Ankara, 2011.
- Tancî**, Muhammed b. Tavit, "İslam Mezhepleri Hakkında Düşünceler", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* içinde, ed., Sönmez Kutlu, Ankara, 2011.
- Tancî**, Muhammed b. Tavit, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", *e-Maklât Mezhep Araştırmaları*, (Bahar 2011), Muhammed b. Tâvit et-Tancî Özel sayısı, ss. 439-483.
- Tirmizî**, Ebu İsa Muhammed b. İsa (279/892), *es-Sünen*, İstanbul, 1981. (Ofset)
- Yazır**, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Ofset yayıncılık, İstanbul, 1970-1971.
- Yücesoy**, Hayrettin, "Mihne", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2005.
- Watt**, William Montgomery, *Islamic Political Thought*, Edinburg, 1968.
- Watt**, William Montgomery, *Muhammed at Medina*, Oxford, 1956.